

Indledning til “Om spørgsmålet: Hvad er oplysning?” af Moses Mendelssohn

AF SØREN HARNOW KLAUSEN OG ANDERS HEE NØRBJERG POULSEN

SLAGMARK #76
SIDER: 167-174

Moses Mendelssohns (1729-1786) korte essay “Om spørgsmålet: Hvad er oplysning?” er langt mindre kendt end Kants “Besvarelse af spørgsmålet: Hvad er oplysning?”. Begge tekster udkom i *Berlinische Monatschrift* i 1784, Mendelssohns i september og Kants i decemberudgaven (Kant gjorde senere opmærksom på at han ikke havde været bekendt med Mendelssohns bidrag, og ellers ville have holdt sit eget tilbage¹), og begge som svar på et spørgsmål som præsten J. F. Zöllner havde stillet i en fodnote til en artikel i samme tidsskrift året før.² Når Kants essay er så meget bedre kendt, skyldes det ikke blot hans større berømmelse. Det er på mange måde en mere markant tekst end Mendelssohns. Den præsenterer en slagordsagtig definition af oplysning som menneskets udgang af sin selvforskyldte umyndighed. Den er udpræget *moderne*, idet den knytter oplysning til menneskets frigørelse fra ydre tvang og opnåelse af autonomi. Ved tillige at gøre oplysning til et spørgsmål om personlig grundindstilling og sindelag – for Kant drejer det sig ikke mindst om at vise tilstrækkeligt *mod* – anslår den en næsten eksistensfilosofisk tone, som appellerer til en moderne læser. Teksten er også markant, og typisk moderne, ved at forfølge og udvikle en enkelt tankefigur.

Umiddelbart fremstår Mendelssohns tekst som et mere gammeldags oplysnings-skrift end Kants. Den behandler en række forskellige facetter af oplysningsbegrebet, og den udtrykker en pragmatisk, ja næsten snusfornuftig indstilling til samfundslivet. På nogle måder minder den om den moraliserende “klogskabslitteratur” som

var meget udbredt i det 18. århundrede. Mendelssohn giver fornuftige råd om stort og knap så stort, han overvejer besindigt frem og tilbage og søger den gyldne middevej, i stedet for som Kant at sætte sagen på spidsen og gå ud af en tangent.

Man kan imidlertid også læse Mendelssohns tekst som mere fremadskuende og moderne. Han betragter ikke oplysning som et rent personligt anliggende. I stedet har han blik for udbredelsen og anvendelsen af viden i samfundet. Sådant rummer teksten en tidlig foregribelse af det filosofiske projekt der i slutningen af det 20. århundrede blev kendt som *social erkendelsesteori* (et hovedværk i denne genre er Alvin Goldmans *Knowledge in a Social World* (1999)). På linje med nutidens sociale erkendelsesteoretikere foreslår Mendelssohn, at man kan anlægge en kvantitativ betragtning på oplysningen, som bl.a. afhænger af ”mængden af erkendelse” som besiddes af nationen som helhed. Men han er ligeledes opmærksom på, at mængden af viden alene ikke betyder stort. Afgørende er erkendelsens *relevans*, som Mendelssohn underdeler i henholdsvis den almenmenneskelige og mere opgave- og funktionsspecifikke betydning.

Mendelssohn har således også blik for menneskets forskellige roller og opgaver. Han overtager Rousseaus³ sondring mellem mennesket som *menneske* henholdsvis som *borger*, som kan læses ud af henholdsvis *Émile, ou de l'Éducation* (1762a) og *Du Contrat Social* (1762b). Ifølge Rousseau må man i opdragelsen vælge mellem opdragelsen⁴ af mennesket som menneske og mennesket som borger; man kan ikke både-og. Mendelssohn forsøger dog at balancere mellem den mulige kollision mellem menneskeoplysning og borgeroplysning,⁵ idet han udpeger de mulige kollisioner til at være mellem de væsentlige og tilfældige bestemmelser af mennesket som menneske og de væsentlige og tilfældige bestemmelser af mennesket som borger;⁶ Mendelssohn går dog ikke skridtet videre og giver konkrete bud på bestemte principper i forbindelse med fastsættelsen af de regler ’ifølge hvilke undtagelser bør finde sted og kollisionstilfældene kan blive afgjort’.

Mennesket som borger tilhører en bestemt samfundsgruppe – med Mendelssohns tidstypiske udtryk en bestemt ”stand” – og har et bestemt erhverv eller et andet specifikt sæt af opgaver og forpligtelser. Vi er alle mennesker og har som sådan brug for en vis almen dannelse, viden og færdigheder, som tjener livet som helhed og vores realisering af os selv som personer. Men vi har desuden vore forskellige roller og funktioner i samfundslivet, og derfor ligeledes brug for specifikke kundskaber og færdigheder. Mendelssohn anlægger et *distribueret* syn på erkendel-

sen. Oplysningsniveauet kan ikke bestemmes alene ud fra hvad der vides (abstrakt, uafhængigt af hvem der ved det), eller hvor meget. Det er den specifikke udbredelse af viden i samfundet og hvor godt den matcher forskellige behov og interesser, som betyder noget.

Mendelssohns forståelse af oplysning er bemærkelsesværdig derved, at oplysning subsumeres *dannelse*, der således består af oplysning og⁷ kultur. Både oplysning og kultur har værdi, og de har *lige meget* værdi og er samtidig relative værdier i forhold til dannelse. På den måde kan man se Mendelssohns tanker som udtryk for en *balanceidé*.⁸ Det er næppe for meget sagt at "Om spørgsmålet: Hvad er oplysning?"; sin korthed til trods, er et hovedværk i dannelsesbegrebets idéhistorie. Som Mendelssohn bemærker, var ordet "dannelse" endnu ganske nyt da han skrev. Et beslægtet begreb havde været kendt fra Shaftesburys indflydelsesrige *philosophy of politeness* (se Horlacher 2015, kap. 3), men selve dannelsesbegrebet havde ellers først vundet udbredelse gennem Herder, der i sin *Journal meiner Reise im Jahr 1769* beskrev sin egen bestræbelse på i samspil med den omgivende kultur at udvikle sig selv til et mangfoldigt dannet, vidende og følsomt menneske (Herder 1997). Igen udmærker Mendelssohn sig ved i stedet at anlægge et samfundsmæssigt perspektiv og spørge, hvad der gør et helt folk (eller, nok mere træffende, en hel *nation*) mere eller mindre dannet. Grækerne var ifølge Mendelssohn indbegrebet af et dannet folk, fordi de excellerede inden for, og var i stand til at forene, oplysning og *kultur*.

Oplysning er således med til at gøre en nation mere dannet, men er ikke i sig selv tilstrækkeligt. Heri ligger også en latent oplysningskritik: Ensidig, uhæmmet oplysning er ikke et ubetinget gode. Som alle andre kræfter og kvaliteter skal også oplysningen føje sig ind i en større helhed. Mendelssohn lægger vægt på, at oplysningen skal tjene mennesket, ikke omvendt. Målet er den "nationale lyksalighed". Også dette kan ses som en tidlig foregribelse af ideer som på det seneste har vundet stor udbredelse, jf. det seneste årtis politiske og forskningsmæssige fokus på "lykkeniveauet" hos forskellige nationer. Men selv om Mendelssohn således har fokus på fællesskabet og tenderer til det, man senere har betegnet som nytteetik, er han ikke desto mindre humanist. Han er et godt eksempel på, at en nytteetisk indstilling ikke er uforenelig med, men snarere fordrer en forståelse for menneskelivets mange facetter. Han understreger tidligt i teksten at han sætter "menneskets bestemmelse" som "mål for alle bestræbelser"⁹ Det er ikke udtryk for en pligtetisk individualisme. Men det viser Mendelssohn ikke hypotiserer ideen om fællesskabet. Han er be-

vidst om, at nationen udgøres af forskellige mennesker med hver deres særlige interesser. Bestræbelserne på at forbedre samfundet må gælde deres lykke og ikke et abstrakt, overindividuel mål.

Den moderate, afbalancerede oplysningsforståelse kommer klart til udtryk i Mendelssohns afsluttende betragtninger over religion.¹⁰ Han er helt på det rene med etablerede at religiøse forestillinger og praktikker rummer irrationelle og tilfældige elementer, og ikke vil kun stå for en nærmere teoretisk prøvelse. Og han betragter det som en ulykke hvis oplysningen må begrænses af hensyn til statens beståen, om end han antyder, at der kan være omstændigheder under hvilke dette trods alt kan retfærdiggøres. Han er desuden klar over at ønsket om ikke at rive folk ud af deres bekvemme eller nyttige illusioner let kan blive en bekvem undskyldning for at bevare institutioner og praksisser ("barbari og overtro"), som rettelig burde opgives. Men han er opmærksom på, at det *kan* skade mere end det gavner at ville rydde fordommene af vejen, og at man derfor bør fare med lempe. Sande og usande, hensigtsmæssige og mindre uhensigtsmæssige overbevisninger hænger så tæt sammen, at de i praksis kan være noget nær uadskillelige. Det er en illusion at tro, at man som oplyser kan foretage kirurgisk præcisionsarbejde, identificere og bortoperere de irrationelle elementer i folks liv og anskuelser uden at disse som helhed lider skade. En oplysning, der ensidigt sigter mod at eliminere fordomme, løber både ind i store pædagogiske forhindringer og risikerer, i det omfang den trods alt har succes med sit forehavende, at smide de moralske dyder ud med det fordomsfulde badevand. Mendelssohn opfordrer derfor – som sagt vel vidende, at det er en maksime som også let kan misbruges, – oplyseren til at "gå frem med omtanke og varsomhed og hellere tolerere fordommen, end fordrive den sandhed, som er så tæt sammenslynget med den".

Mendelssohn foretrækker ikke generelt de nyttige usandheder; han taler ikke for at fastholde borgerne i lykkelig uvidenhed. Han er og bliver oplysningsfilosof; han går ud fra at sandheden generelt er til fordel for menneskene. Men han er klar over at forskellige sandheder – fx de der gavner ens personlige og moralske liv, de der gavner samfundslivet, og de som tilfredsstiller menneskets teoretisk interesse – må prioriteres og ses i sammenhæng med hinanden. Han minder om at praktiske sandheder, sandheder om hvad der er godt og mindre godt, kan fastholdes eller udbredes ved hjælp af fordomme og forenklinger; ikke så meget som en bevidst, manipulatorisk strategi, men snarere som et almenmenneskeligt faktum: sandheder og

fordomme går nu en gang hånd i hånd. Mendelssohn er først og fremmest bevidst om, at virkelig oplysning – oplysning der virker i samfundet, oplysning som sætter sig spor i menneskets liv, og ikke blot forbliver et luftigt regulativt ideal eller et *bonmot* – må forholde sig til tingenes faktiske tilstand. Oplysningen må tage højde for de psykologiske, sociologiske og historiske omstændigheder og medtænke konsekvenserne af sit eget virke. I en tid hvor mange – ofte ganske ureflekteret – hylder et aggressivt, uforbeholdent oplysningsideal, og hvor religiøse og metafysiske anskuelser ofte fremstilles som topmålet af uvidenhed og bagstræb (Klausen 2008), er disse tanker yderst relevante. I sin korte, men idérige tekst lader Mendelssohn os se oplysningen som et samlet, socialt og komplekst projekt, og som et humanistisk anliggende, noget der udføres af og for mennesker.

NOTER

- 1 Jf. ”I Büsching’schen wöchentlichen Nachrichten fra den 13. september læser jeg netop i dag, d. 30 september, meddelsen om Berlinsche Monatschrift fra denne måned, hvori hr. Mendelssohns bevarelse af netop det samme spørgsmål er anført. Mig er den endnu ikke kommet i hænde, ellers ville den have holdt nærværende besvarelse tilbage, som nu blot må stå som prøve på, hvorvidt tilfældet kan tilvejebringe tankernes enstemmighed.” (Kant 1923, Nota bene anmærkning, s. 42, tekstens fremhævning). Oversættelsen af Kant-stykket er Kurt Jensens i Kant 1987, s. 88. For en positiv tolkning af Kants henvisning til Mendelssohn, se Goetschel 2011.
- 2 For en uddybning af konteksten, det såkaldte *Mittwochgesellschaft*, for Mendelssohns besvarelse se Hinske 1981 og Schmidt 1989.
- 3 Rousseaus sondring mellem borger og menneske og det mulige problematiske forhold herimellem synes allerede at være påpeget af Aristoteles. Jf. Aristoteles: Politics, 1276af. og Aristoteles: Nicomachean Ethics, 1130b, hvor Aristoteles skelner mellem det ἀγαθός ἀνὴρ (*det gode menneske*) og den ἀγαθός πολίτης (*den gode borger*). Nota bene også Mendelssohns ven Thomas Abbt (1738-1766), der i *Abhandlung über die Frage: „Finden sich dergleichen Vorurteile, die Ehrerbietung verdienen, und die ein guter Bürger öffentlich anzugreifen sich ein Bedenken machen soll?“* fra 1780 også skelner mellem *Mensch* og *Bürger*.
- 4 For en nutidig indføring i dette udgangspunkt for pædagogikken se Komischke-Konnerup 2016.

- 5 Sondringen mellem menneskeoplysning og borgeroplysning blev senere omformuleret til en sondring mellem *absolut* og *relativ* oplysning (jf. Hinske 1981, s. 104-105).
- 6 Mendelssohns sondringer blev i samtiden beskyldt for at være *contradictio in adjecto* af August von Hennings (1746-1826). Et forsvar for Mendelssohns sondringer kan dog formuleres via Christian Wolffs (1679-1754), *Philosophia prima, sive ontologia, methodo scientifica pertractata, qua omnis cognitionis humanae principia continentur* (1730); Wolff er i øvrigt et par af de skuldre, som Mendelssohn står på i sit forfatterskab.
- 7 Johann G. Fichte (1762-1814) skrev et sted (*die Wissenschaftslehre* fra 1804) at ordet "og" er det dunkleste og mest uforståelige i vores sprog. Den tyske filosof Karen Gloy (f. 1941) har *blandt andet* pointeret, at konjunktionen har en dobbeltnatur, idet den både dækker over en forening og en adskillelse (jf. Gloy 1981).
- 8 Om balanceideens betydning i det 18 århundrede se Kluxen 1978.
- 9 Når Mendelssohn skriver: "Jeg sætter altid menneskets bestemmelse som målestok og mål for alle bestræbelser og anstrengelser; jeg sætter altid bestemmelsen af et mennesket som et punkt, efter hvilket vi må rette vores øjne, hvis vi ikke vil miste os selv", så står han langt fra alene. Kant havde i *Vorlesungen über Philosophische Enzyklopädie* skrevet: "En fornuftkunstner er den, der bare spekulerer. Hvis filosofen forbinder al sin spekulation, videnskab etc. med formålene, med menneskets bestemmelse, så er han en vejviser og fornuftslovgiver." (citeret efter Hinske 1981, s. 95). Ud over Kant så er tanken om "menneskets bestemmelse" for medlemmerne af det såkaldte *Mittwochsgesellschaft* især knyttet Johann Joachim Spaldings *Die Bestimmung des Menschen* fra 1748 (Jf. i øvrigt Giovanni 2011; Beiser 2011; Giovanni 2005).
- 10 I år 1783 udkom *Jerusalem oder über religiöse Macht und Judentum*. Det skrift var og er kontroversielt. Et aspekt af skriftet er Mendelssohns forsøg på en balancegang mellem oplysningsfilosofi og jødedom. Med andre ord kan Mendelssohns tanker i den korte artikel *Om spørgsmålet: Hvad er oplysning?* "anvendes bagud" på *Jerusalem*-skriftet, der således kan ses som et forsøg på en konkretisering af tankerne i det lille skrift om oplysning i form af jødedommen; oplysningen bliver konkretiseret (modsat en abstrakt forståelse af oplysning og modsat en kristen teologi, der henviser Jerusalem til det hinsides) i en bestemt tolkning af jødedommen.

LITTERATUR

Aristoteles (1944). *Politics* (overs. H. Rackham), Loeb Classical Library, reprinted with some corrections, Cambridge: Harvard University Press.

- Aristoteles (1934). *Nicomachean Ethics* (overs. H. Rackham), Loeb Classical Library, revised edition, Cambridge: Harvard University Press.
- Beiser, Frederick C. (2005). Mendelssohn Versus Herder on the Vocation of Man. *Moses Mendelssohn's Metaphysics and Aesthetics, Studies in German Idealism*, Reinier Munk (red.), 13, Dordrecht/Heidelberg/London/New York: Springer.
- Fichte, Johann G. (1804/1986). *Die Wissenschaftslehre. Zweiter Vortrag im Jahre 1804*, Hamburg: Felix Meiner Verlag.
- Giovanni, George di. (2005). Freedom and Religion in Kant and His Immediate Successors. *The Vocation of Humankind, 1774–1800*. New York: Cambridge University Press.
- Giovanni, George di. (2011). The Year 1786 and *Die Bestimmung des Menschen*, or *Popularphilosophie* in Crisis. *Moses Mendelssohn's Metaphysics and Aesthetics, Studies in German Idealism*, Reinier Munk (red.), 13. Dordrecht/Heidelberg/London/New York: Springer.
- Gloy, K. (1981). *Einheit und Mannigfaltigkeit. Eine Strukturanalyse des „und“*. *Systematische Untersuchungen zum Einheits- und Mannigfaltigkeitsbegriff bei Platon, Fichte, Hegel sowie in der Modern*. Berlin/New York: Walter de Gruyter.
- Goetschel, W. (2011). Enistimmigkeit in Differenz. Der Begriff der Aufklärung bei Kant und Mendelssohn, *Text + Kritik, Zeitschrift für Literatur*, Heinz L. Arnold (red.). München: Sonderband, Richard Boorberg Verlag GmbH & CO KG.
- Goldman, A. I. (1999). *Knowledge in a Social World*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Herder, J. G. (1769/1997). *Journal meiner Reise im Jahr 1769. Werke 9/2* (red. R. Wisbarth). Frankfurt a. M.: Suhrkamp.
- Hinske, N. (1981). Mendelssohns Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung? oder Über die Aktualität Mendelssohns, *Ich handle mit Vernunft... Moses Mendelssohn und die europäische Aufklärung*, N. Hinske (red.). Hamburg: Felix Meiner Verlag.
- Horlacher, R. (2015). *The Educated Subject and the German Concept of Bildung, A Comparative Cultural History*. London: Routledge
- Kant, I. (1784/1987). *Besvarelse af spørgsmålet: Hvad er oplysning?* (overs. K. Jensen). *Slagmark – tidsskrift for idéhistorie*, 9
- Kant, I. (1784/1923). Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung? *Gesammelte Schriften*, I. Kant, Bd. 8 (Akademie-Ausgabe), red. af der Königlich-Preussischen Akademie der Wissenschaften zu Berlin.
- Klausen, S. H. (2008). Klap hesten! Forsvar for den ydmyge oplysning. *Kritik*, Årg. 41, nr. 188, s. 29-43.
- Kluxen, K. (1978). Zur Balanceidee im 18. Jahrhundert. *Vom Staat des Ancien régime zum mo-*

- dernen Parteienstaat. Festschrift für Theodor Schieder zu seinem 70 Geburtstag*, H. Berding o.a. (red.). München: Oldenbourg Wissenschaftsverlag.
- Komischke-Konnerup, L. (2016). *Menneske eller borger. Skolens pædagogiske grundproblem*. København: Akademisk Forlag.
- Mendelssohn, M. (1784). Ueber die Frage: was heißt aufklären? *Berlinische Monatsschrift*, Bd. 4.
- Rousseau, J.-J. (1762a). *Émile, ou de l'Éducation*, dansk oversættelse: *Emile eller om opdragelsen* (overs. Kristen D. Spanggaard) (1962), Frederiksberg: Borgen.
- Rousseau, J.-J. (1762b). *Du Contrat Social*, dansk oversættelse: *Samfundskontrakten* (overs. Morgens C. Jacobsen) (2011), Frederiksberg: Det lille Forlag.
- Schmidt, J. (1989). The Question of Enlightenment: Kant, Mendelssohn, and the *Mittwochgesellschaft*. *Journal of the History of Ideas*, 50, (2).